

APORTUL RITUALULUI RELIGIOS ORTODOX ÎN PROTEJAREA ȘI PROMOVAREA VALORILOR SPIRITUALE ȘI SOCIALE, PRIN DEZVOLTAREA COEZIUNII SOCIALE ȘI A GRUPULUI MILITAR

Preot lect. dr. Radu Bogdan

THE INPUT OF THE RELIGIOUS ORTHODOX RITUAL IN PROTECTING AND PROMOTING SPIRITUAL AND SOCIAL VALUES, BY DEVELOPING SOCIAL COHESION AND THE MILITARY GROUP

Abstract: In the framework of the 21st century, the trends of modern armies are mainly aimed towards a specialization in the field of *gathered* operations, but also particularly towards a full cooperation within *multinational operations*. The features of *gathered operations* highlight the need for cohesion between the forces involved, which stems for the existence of a unitary concept, a unitary plan and a unique command. It is truly fundamental to have a cooperation and a high morale, for purposes of safety and protection of forces. As a matter of fact, alliances originate from the need to defend collectively, a fact which, once again, highlights the need to conjure an assembly of forces for purposes of increased efficiency in some actions, so that certain joint objectives may be reached.

Keywords: input, military, developing, multinational

1. Actualitatea temei privind dezvoltarea coeziunii grupului militar

În contextul secolului XXI, tendințele armatelor moderne sunt orientate atât spre o perfecționare în domeniul *operațiilor întrunite*, cât, mai ales, spre o desăvârșită cooperare în cadrul *operațiilor multinaționale*.

Fizionomia *operațiilor întrunite* subliniază necesitatea coeziunii forțelor implicate, ce rezultă din existența unei concepții unitare, a unui plan unitar și a unei comenzi unice. Este cât se poate de evidentă indispensabilitatea cooperării și a moralului ridicat în vederea siguranței și a protecției forțelor. De altfel, la originea alianțelor se află nevoia de apărare colectivă, fapt ce

evidențiază încă o dată necesitatea conjugării unui ansamblu de forțe în vederea eficientizării unor anumite acțiuni pentru atingerea obiectivelor comune.

Securitatea națională a României se află în relație de interdependență cu securitatea regională, europeană sau globală. Prin urmare, abordarea securității naționale a României nu se poate face decât în contextul în care aceasta este privită ca parte a sistemului de securitate european și euro-atlantic: „Securitatea națională se asigură prin forțe proprii și prin cooperare cu aliații și partenerii, în conformitate cu prevederile strategiilor proprii, ale conceptelor strategice ale Alianței și cu strategia de securitate a Uniunii Europene”¹.

Interesele și obiectivele de securitate ale statelor pot fi realizate doar prin cooperare internațională. Această cooperare trebuie să reprezinte o constantă care să vizeze toate dimensiunile securității, atât pe timpul crizelor, cât și în afara lor.

2. Conceptul de ritual religios ortodox

Ritualul religios /actul liturgic sau cultul reprezintă „orice formă sau act religios, menit să pună pe om în legătură cu Dumnezeu, exprimând, pe de o parte, cinstirea sau respectul față de Dumnezeu, iar pe de alta mijlocind sfințirea omului sau împărtășirea harului dumnezeiesc”².

Subiectul cultului este omul, însă nu omul înțeles ca ființă individuală (în cazul acesta vorbim despre cultul particular sau individual, prin termenul generic de cult ne referim la cultul divin public), ci omul inclus în comunitatea religioasă. Prin urmare, subiectul cultului divin public este Biserica, „obștea sau societatea credincioșilor legați între ei nu numai prin unitatea de credință, de organizare și de trăire religioasă, ci și prin identitatea riturilor sacre, adică a formelor de cult, care sunt aceleași pentru toți”³.

Funcțiile ritualului religios ortodox sunt: 1) funcția latreutică (adorarea lui Dumnezeu, exprimarea sentimentelor noastre de evlavie față de Dumnezeu sau față de persoanele și obiectele sfinte pe care le venerăm tot în legătură cu Dumnezeu); 2) funcția harismatică sau sfințitoare; și 3) funcția didactică sau catehetică (transmiterea învățăturii de credință a Bisericii)⁴.

Biserica Ortodoxă nu înțelege ritualul religios ca un ritual abstract și nici ca o formă de manifestare a evlaviei individuale, ci ca manifestarea reală a lucrării lui Dumnezeu în lume, o întâlnire reală dintre om și Dumnezeu: „[...] actul liturgic unește lumea văzută cu cea dumnezeiască aducându-L real pe

¹ *Strategia de securitate națională a României. România Europeană, România Euro-Atlantică: pentru o viață mai bună într-o țară democratică, mai sigură și prosperă*, Președinția României, București, 2007, p. 4.

² Pr. Prof. Dr. Ene Braniște, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985, p. 51.

³ *Ibidem*, p. 60.

⁴ *Ibidem*, p. 73-77.

Dumnezeu oamenilor și mutând pe oameni, prin har, în Dumnezeu. Liturghia Bisericii, înțelegând prin acest termen Liturghia Euharistică și întreaga taină a cultului ortodox, este pătrunderea și statornicirea Creatorului în inima făpturii. Viața duhovnicească este cu puțință doar prin realismul liturgic eclesial care permanentizează și actualizează lucrarea iconomică a Sfintei Treimi în creație”⁵.

Ritualul religios este cel care desăvârșește umanul sub ambele sale dimensiuni, trupească și sufletească sau duhovnicească, nu doar în perspectiva finită a existenței pământești, ci spre dobândirea vieții veșnice, care ni se comunică tainic în Sfânta Liturghie, prin intermediul Sfintei Euharistii: „Liturghia realizează umanul, comunitatea, a cărei lumină sau adevăr de viață este mai mult decât cel biologic, este Duhul cel ceresc. Liturghia realizează comunitatea (umanitatea) care a devenit consângeană cu Hristos și contrupească cu El. Liturgicul este, așadar, temeiul și sursa moralei comunitare, sociale. Este locul de unde izvorăște viața și cheagul comunității”⁶.

3. Conceptul general de coeziune socială și coeziune a grupului militar

În ceea ce privește conceptul de coeziune socială în general, aceasta este definită „ca un sistem organizat de relații, instituții, mijloace de control social, care concentrează indivizii, subgrupurile și alte elemente componente ale colectivității într-un întreg capabil să existe și să se dezvolte. Fiecare colectivitate, dacă trebuie să existe și să se dezvolte, trebuie să aibă o coeziune care să dea naștere sudurii ei interioare, care asigură satisfacerea nevoilor individuale și colective, loialitatea membrilor față de întreg, opunerea față de alte colectivități sau colaborarea cu ele, într-un cuvânt fiecare colectivitate trebuie să fie organizată și ordonată intern”⁷.

În vederea obținerii coeziunii trebuiesc îndeplinite obligatoriu următoarele două condiții: 1) *contactul spațial* și 2) *contactul psihic*⁸.

Condiția elementară în vederea realizării coeziunii grupului militar este reprezentată de *contactul spațial*. Acesta se obține odată cu desfășurarea colectivă a activităților din cazarmă, de pe terenul de instrucție, din timpul aplicațiilor, a misiunilor executate pe teritoriul României, a misiunilor internaționale, în teatrele de operații, la servirea mesei sau pe timpul de odihnă. Un alt prilej, asemănător celor enumerate mai sus îl constituie participarea la programul liturgic al capelei militare, atât pe timp de pace, cât și în teatrul de operații.

⁵ Pr. dr. Vasile Vlad, *Dimensiunea liturgică a vieții religios-morale*, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2009, p. 20-21.

⁶ *Ibidem*, p. 24.

⁷ Jan Szczepanski, *Noțiuni elementare de sociologie*, Editura Științifică, București, 1972, p. 195-196.

⁸ Gabriel Dulea, *Fundamente psihologice ale luptei armate*, Editia a II-a revăzută și adăugită, Editura Universității Naționale de Apărare, București, 2007.

Însă, premiza coeziunii sufletești este dată de *contactul psihic*, care se conturează odată cu observarea reciprocă, analizarea înfățișării exterioare, prezentarea reciprocă, primele dicuții, schimbul de informații referitoare la propria persoană, la temele de interes comun. Prin urmare, tot ceea ce reprezintă un element comun contribuie la dezvoltarea coeziunii grupului.

Contactul psihic izolat, de scurtă durată, este insuficient. Pentru dezvoltarea coeziunii este nevoie de existența unei legături psihice durabile, concretizată în apatiția unei simpatii reciproce, a unui atașament sentimental. Pentru obținerea unui astfel de atașament militarii trebuie să se cunoască foarte bine, interacționând pe parcursul activităților desfășurate împreună.

Din perspectiva militară, coeziunea reprezintă nivelul superior al formării grupului militar și implicit al funcționării sistemului de relații formale și informale⁹. Coeziunea grupului militar este un fenomen psihosocial ce rezultă în urma interacțiunii unor *factori obiectivi* și *subiectivi* din mediul și activitatea militară.

Factorii obiectivi care contribuie la dezvoltarea coeziunii grupului militar se referă la *mărimea grupului* (dimensiunile reduse ale unui grup favorizează dezvoltarea coeziunii grupului respectiv datorită unei mai bune socializări și a participării permanente a aceluiași persoane la îndeplinirea obiectivelor comune); *participarea grupului la acțiuni comune* și *în situații cu solicitări complexe* (trageri de luptă, exerciții tactice, antrenamente, activități în timpul liber); *eficiența activităților organizate în comun* (procentul în care acestea oferă satisfacții de natură profesională sau morală); *unitatea eforturilor individuale*, care conduce la obținerea unor rezultate deosebite și astfel, la creșterea prestigiului colectiv; dar, în mod deosebit, *stabilitatea componenței grupului militar pe o perioadă cât mai îndelungată*¹⁰.

În ceea ce privește *factorii subiectivi* care facilitează dezvoltarea coeziunii grupului militar, amintim: *consensul cognitiv și afectiv* (acesta se referă la formarea unor atitudini asemănătoare la toți membrii grupului față de aceleași evenimente); *nevoia psihosocială de a relaționa cu ceilalți* (nevoia de incluziune, de apartenență la grupul militar); *capacitatea de autoreglare a comportamentului la cerințele grupului*¹¹.

4. Aportul ritualului religios ortodox în promovarea valorilor spirituale și în dezvoltarea coeziunii sociale

Asistența religioasă și, în principal, ritualul religios ortodox, cuprinde atât factorii obiectivi, cât și pe cei subiectivi, indispensabili dezvoltării coeziunii.

⁹ *Sociologie militară, studii*, Editura Militară, București, 1975, p. 198: „Activitatea și modelul de acțiune militară implică apariția sentimentului identității, al unității organice a grupului și al singularității sale”.

¹⁰ Gabriel Dulea, *op. cit.*

¹¹ *Ibidem*.

Participarea unui grup militar la ritualurile religioase săvârșite de către preotul militar, în cadrul programului unității militare respective, contribuie la îndeplinirea tuturor factorilor subiectivi amintiți mai sus.

În primul rând participarea credincioșilor la slujbele Bisericii înlesnește *incluziunea socială și apartenența la un grup*, la o comunitate, prin faptul că pe o anumită perioadă de timp un anumit număr de persoane se află în același loc, în vederea aceluiși obiectiv- rugăciunea, comuniunea cu Dumnezeu. Desigur că, în sensul acesta, un rol major îl ocupă ciclicitatea slujbelor la care participă același grup militar.

În sensul acesta, părintele profesor Dumitru Stăniloae sublinia necesitatea săvârșirii rugăciunii în comuniune cu alții, atât în vederea obținerii unei rugăciuni eficiente, a unui progres duhovnicesc, cât și în vederea păstrării unei spiritualități autentice: „[...] rugăciunea permanentă a creștinului ca persoană aparte presupune o încălzire prealabilă și des repetată a lui prin rugăciunea făcută cu alții. În general o spiritualitate adevărată e o spiritualitate vie care angajează toată ființa omului. Ca atare, ea e alimentată de o comuniune în rugăciune și de manifestarea identității de credință între mai mulți. Numai această comuniune încălzește viața spirituală a fiecăruia. O spiritualitate trăită de unul singur se răcește, se usucă, devenind mai mult o cugetare teoretică ce angajează doar mintea și aceasta din când în când. De spiritualitate ține în mod necesar comuniunea”¹².

Ritualul religios ortodox, prin intermediul celor șapte Sfinte Taine (Botez, Mirungere, Spovedanie, Euharistie, Cununie, Hirotonie, Maslu), integrează persoana umană în comunitatea Bisericii, în trupul teandric (divino-uman) al Bisericii, încă de la naștere. Taina Hirotoniei înlesnește transmiterea harului preoției în scopul săvârșirii neîntrerupte a Sfințelor Taine și a celorlalte slujbe, care îl sfințesc pe credincios și îl mențin în legătură duhovnicească cu Dumnezeu și cu ceilalți membri ai Bisericii.

Sfânta Liturghie, centrul spiritualității ortodoxe, reprezintă calea de transcendere a oamenilor de la viața trăită în egoism la viața de comunicare cu Dumnezeu, comunicare ce pune temelia unității sau a coeziunii dintre oameni: „Biserica [...] e Împărăția anticipată a Sfintei Treimi. Iar locul în care se întărește cel mai mult această Împărăție pregustată a Sfintei Treimi este Sfânta Liturghie. Ea e fântâna care adapă în mod principal viața de comuniune a credincioșilor cu Sfânta treime și cea dintre ei. [...] Cine rămâne în izolare și nu trăiește în comuniunea Împărăției, care pe pământ are forma Bisericii și se trăiește în gradul suprem în Liturghie, nu are parte de mântuire. [...] În Liturghie credinciosul trăiește relația unui dialog cu Sfânta Treime, deci o anumită prezență a Ei”¹³.

¹² Stăniloae, Dumitru, Pr. Prof. Dr., *Spiritualitate și comuniune în Liturghia ortodoxă*, Ed. Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1986, p. 5.

¹³ *Idem*, p. 6-7.

Ritualul religios se săvârșește în biserică, ca spațiu liturgic, ca locaș de cult, și de către Biserică, ca instituție divino-umană. Așadar, ritualul nu îl putem privi separat de Biserică, deoarece el realizează integrarea sacramentală a credincioșilor în „trupul” Bisericii, reprezentând totodată modul de manifestare al Bisericii:

„[...] Liturgia noastră este creatoare de Biserică, creatoare de comuniune. Ea constituie înscrierea parusiei lui Hristos, a venirii sale, prin Duhul Sfânt, în substanța temporală a lumii noastre”¹⁴.

De asemenea, unul dintre factorii subiectivi ai dezvoltării coeziunii, și anume, *capacitatea de autoreglare a comportamentului la cerințele grupului*, se realizează tot în cadrul Bisericii, în timpul ritualului religios, în sensul că în timpul slujbelor, credincioșii sunt datori să se adapteze la modul de desfășurare al acestora. Acest fapt presupune o oarecare adaptabilitate, având în vedere faptul că toți participanții la ritualul respectiv se manifestă identic (se însemnează cu semnul Sfintei Cruci, atunci când este cazul, se așează în genunchi, cântă împreună cu slujitorii altarului).

În timpul slujbelor renunțăm la atitudinile egoiste și ne dezvoltăm capacitatea de autoreglare a comportamentului la cerințele grupului. Cu alte cuvinte, ne adaptăm la cerințele Bisericii, și, implicit, ale grupului participant la serviciul religios.

În Biserică, omul se redescoperă pe sine, își vine în fire, însă se redescoperă în relația sa cu Dumnezeu și cu semenii săi.¹⁵ În Biserică ne cizelăm personalitatea, ne transformăm, adaptându-ne la celălalt, devenim una, dar fără să ne pierdem identitatea. Devenim una în sensul egalității, al comuniunii, al coeziunii desăvârșite, alimentată de unitatea Sfintei Treimi, împărtășită în chip haric, în timpul ritualului religios:

„[...] Biserica se descoperă a fi locul venirii în fire a omului, locul făptuirii, locul îndumnezeirii, locul de unde izvorăște Viața, locul și sursa vieții religios morale. Biserica, înțeleasă ca Trup a lui Hristos, ca Întrupare permanentizată în istorie, face cu puțință prezența reală în lumea noastră a unei Vieți ce izvorăște din veșnicie și care comunică Veșnicia. [...] Sălășluirea vieții dumnezeiești în om nu înseamnă însă absorbirea omului în divin și nici desființarea umanului și a libertății sale, ci doar normalizarea ontologică a omului prin aceea că firea umană este activată divin și supranatural. În Biserică omul este reintrat în propria sa fire”¹⁶.

¹⁴ André Scrima, *Biserica liturgică*, Ed. Humanitas, București, 2005, p. 33.

¹⁵ *Patericul*, Alba Iulia, 1997, p. 139: „În iad „nu este cu puțință să se vadă cineva față către față, ci fața fiecăruia este lipită de spatele celuilalt. Deci când te rogi pentru noi, din parte vede cineva fața celuilalt. Aceasta este mângâierea”. Iadul reprezintă moartea spirituală a omului, concretizată într-o veșnică singurătate, în timp ce viața înseamnă comuniune, în primul rând cu Dumnezeu, ca izvor al vieții, și în al doilea rând cu oamenii”.

¹⁶ Pr. dr. Vasile Vlad, *op. cit.*, p. 18-19.

„Dacă invocăm în favoarea unității creștine cuvintele Mântuitorului: <<ca toți să fie una>>, trebuie să invocăm în același timp și modelul unității Bisericii, care își are temeiul în viața de comuniune mai presus de fire a Sfintei Treimi. Căci numai în lumina și cu puterea comuniunii Sfintei Treimi, cu caracter ontologic, Biserica lui Hristos va fi capabilă să depășească modelele reductive [...] Biserica constituie astfel câmpul unitar prin care Hristos, în Duhul Sfânt, își extinde Trupul lui îndumnezeit în noi ca să ne înalțe la comuniunea de viață veșnică a Sfintei Treimi”¹⁷.

Participarea grupului militar la slujbele oficiate de către preotul militar, și în mod deosebit la Sfânta Liturghie, înlesnește împlinirea unui alt factor subiectiv al coeziunii -*consensul cognitiv și afectiv* (formarea unor atitudini asemănătoare la toți membrii grupului față de aceleași evenimente);

În timpul ritualurilor religioase, membrii grupului militar se concentrează asupra Aceluiași aspect –Dumnezeu. Pentru a intra în comuniune cu El, aceștia apelează la aceleași gesturi, la aceleași mijloace, cum ar fi rugăciunile, cântările ș.a. Această uniformitate conduce spre coeziune, în sensul că fiecare membru al grupului se manifestă identic cu ceilalți. Dacă, la celelalte activități, militarii procedează conform unor regulamente și conform comenzii, totuși, fiecare acționează într-o manieră proprie, în timpul ritualului, însă, toți membrii grupului se manifestă la fel, în conformitate cu rânduielile Bisericii.

Pe de altă parte, primul scop ce vizează subiectul cultului este acela de a-l călăuzi pe credincios spre dobândirea sfințeniei, conform dimensiunii harismatice a cultului: „Se cuvine deci ca, la primirea Sfințelor Taine, să ne înfățișăm pregătiți și cu vrednicie. De aceea, trebuie să existe și în slujba Sfintei Liturghii mijloace de pregătire în acest scop, cum sunt: rugăciunile, *cântările* și tot ce se săvârșește sau se rostește într-însa, după rânduiala sfântă. *Acestea ne sfințesc și ne fac în stare, pe de o parte ca să primim cu vrednicie sfințirea, iar pe de alta ca să o putem păstra și să rămânem cu ea*”¹⁸.

Preaslăvirea lui Dumnezeu „cu o singură gură” (Rom. XV, 5-6) nu se poate realiza decât în cadrul cântării în comun. Această slăvire „cu o singură gură”, dar și cu „o împreună simțire” nu anulează persoana, ci comunitatea care cântă constituie o simfonie prin intercomunicare: „Gândind toți în fond același conținut și comunicându-și-l, se întărește fiecare din puterea tuturor în gândirea comună cu ceilalți, în credința comună, dar și în dragostea comună față de Același Dumnezeu”¹⁹.

De asemenea, sociologul Emile Durkheim sublinia rolul religiilor în cadrul proceselor identitare: „Religiile există în primul rând și mai ales pentru că

¹⁷ Pr. Prof. Dr. Dumitru Popescu, *Iisus Hristos Pantocrator*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005, p. 243-244.

¹⁸ Sf. Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea dumnezeieștii Liturghii*, Ed. Arhiepiscopiei Bucureștilor, 1989, p. 2.

¹⁹ Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia ortodoxă...*, p. 423.

oferă o apartenență, într-o formă care îndeamnă oamenii să se dedice sarcinii colective a reproducerii societății. O comunitate religioasă este mai bine înzestrată pentru a supraviețui în orice conflict datorită coeziunii sociale, obedienței împărtășite și viziunii pe termen lung, care apar toate în mod natural din disciplina credinței”.²⁰

Părintele Nikolai Afanasiev insistă foarte mult pe această idee, în sensul că dumnezeiasca Liturghie nu este doar una dintre cele șapte Taine ale Bisericii, „ci izvorul, punctul central și scopul tuturor Tainelor, este Taina Bisericii. Prin aceasta ea trebuie să fie înțeleasă într-un sens eclezial, nu individualist”²¹.

Trăsătura esențială a Euharistiei este „Taina adunării”²², de aceea episcopul Ioannis Zizioulas subliniază „condiția ca întreaga comunitate locală, inclusiv laicii, să fie prezentă, pentru ca o Liturghie să fie validă”²³.

Tocmai din acest motiv toate rugăciunile Liturghiei, mai puțin rugăciunea care se rostește în timpul imnului heruvimic, sunt alcătuite la persoana întâi plural. Protosul Sfintei Liturghii vorbește nu numai în numele său, ci, în primul rând, în numele adunării, „ca gură a Bisericii”²⁴, respectiv ca „limbă a comunității bisericești”²⁵, al cărei „Amin” e constitutiv pentru celebrarea euharistică”²⁶.

Ritualul religios ortodox contribuie în dezvoltarea coeziunii grupului social, în general, și al grupului militar, în special, prin intermediul tuturor actelor de cult, al gesturilor, al cântării și al gândirii în comun, dar, mai ales, prin comunicarea harului divin, ca energie dumnezeiască, necreată, ce izvorăște din Ființa divină a Celor Trei Ipostasuri.

Prin urmare, ritualul ortodox împărtășește credincioșilor o parte din trăsăturile Sfintei Treimi, așa cum au fost evidențiate ele mai sus, trăsături care se referă la comuniunea persoanelor, la coeziunea lor, la egalitate, împreunăslujire, iubire, armonie, echilibru, simetrie, etc, la obținerea și la menținerea stării de securitate a cetățenilor, constituindu-se astfel drept una dintre componentele principale ale politicii de securitate și apărare a României.

Cele trei dimensiuni principale ale religiei, *dimensiunea sacramentală, socială și culturală*, trebuie valorificate, în vederea dezvoltării coeziunii și a durabilității alianțelor europene și a celei Nord-Atlantice, și, în mod deosebit, din perspectiva securității naționale, a păstrării identității poporului român:

²⁰ Emile Durkheim, *Formele elementare ale vieții religioase*, Ed. Polirom, Iași, 1995, p. 57.

²¹ Karl Christian Felmy, *Dogmatica experienței ecleziale. Înnoirea teologiei ortodoxe contemporane*, Ed. Deisis, Sibiu, 1999, p. 253.

²² Alexandre Schmemmann, *Euharistia. Taina Împărăției*, Ed. Anastasia, 1993, p. 17-31.

²³ Ioannis Zizioulas, *Die Eucharistie in der neuzeitlichen orthodoxen Theology*, p. 174, la Karl Christian Felmy, *op. cit.*, p. 257.

²⁴ Karl Christian Felmy, *op. cit.*, p. 256.

²⁵ Teodor al Mopsuestiei, *Liber ad Baptizandos*, cap. VI, la Karl Christian Felmy, *op. cit.*, p. 256.

²⁶ Karl Christian Felmy, *op. cit.*, p. 256.

„Concluzia generală a cărții pe care urmează să o citiți este că religia e un lucru eminent social. Reprezentările religioase sînt reprezentări colective, exprimînd realități colective ; riturile sînt moduri de acțiune care iau naștere doar în sînul grupurilor reunite și care sînt destinate a suscita, a întreține sau reface anumite stări mentale ale grupului. Dar atunci, categoriile fiind de origine religioasă, rezultă că ele trebuie să țină de natura comună a tuturor faptelor religioase: și ele trebuie să fie lucruri sociale, produse ale gîndirii colective. Cel puțin - căci, în faza actuală a cunoștințelor noastre în această materie, trebuie să ne ferim de orice teză radicală și exclusivă. este legitim să le presupunem bogate în elemente sociale”²⁷.

²⁷ Emile Durkheim, *op. cit.*, p. 22.